

Н. В. Гудима

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПРОЦЕС СЕМАНТИЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗАПОЗИЧЕНИХ ЛЕКСЕМ У КОНЦЕПЦІЯХ ІВАНА ОГІЄНКА ТА СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ МОВЗНАВЦІВ

Стаття присвячена вивченню лінгвістичної спадщини українського вченого Івана Огієнка, зокрема процесу адаптації запозичених лексем. Розкрито погляди відомого лінгвіста та сучасних українських мовознавців на адаптацію лексичних запозичень, визначено особливості процесу адаптації іншомовних слів у науковій спадщині Івана Огієнка й українських лінгвістів та встановлено диференційні лінгвальні ознаки кожного з етапів адаптації іншомовних запозичень на різних рівнях мовної системи. Значення поглядів Івана Огієнка вбачається в цінності його методологічних розвідок, у важливості поглядів, отриманих лінгвістом, що використовуються для подальших узагальнень сучасними мовознавцями.

Ключові слова: процес адаптації, лексичні запозичення, словниковий склад, мова-джерело, екстралінгвістичні та лінгвістичні причини.

Проблема доцільності запозичення та використання іншомовної лексики завжди посідала і посідає важливе місце у лінгвістичних дослідженнях. Процес адаптації іншомовних слів розглянуто в роботах багатьох учених (Ш. Баллі, В. Богородицького, Р. Брандта, Ф. Брюно, Л. Булаховського, Ф. Буслаєва, Ж. Вандрієса, Г. Винокура, Я. Грота, В. Жирмунського, С. Карського, А. Мейє, І. Огієнка, В. Пізані, М. Савінова, В. Самійленка, Р. Смаль-Стоцького, О. Соболевського, І. Шаровольського, Г. Шухардта та ін.). Для лінгвістичних праць цього періоду одним із найголовніших завдань був аналіз словникового складу мови з етимологічного погляду.

У російському та українському мовознавстві останніх років це питання віддзеркалено в роботах Б. Ажнюка, В. Арістової, Л. Архипенко, Н. Ашиток, О. Біржакової, Я. Голдованського, С. Гриценко, Л. Єфремова, І. Кочан, М. Кочергана, Л. Крисіна, О. Лисенко, О. Мороховського, О. Муромцевої, О. Пономаріва, С. Семчинського, Г. Сергєєвої, В. Сімонок, О. Степанюк, О. Стишова та ін., у яких були створені передумови для розуміння процесу адаптації іншомовних слів на семантичному рівні за законами мови-реципієнта. Вперше питання адаптації лексичних запозичень знайшло наукове розв'язання в працях українського лінгвіста Івана Огієнка. Однак на сьогодні існує низка дискусійних питань. Адже вивчення семантичної адаптації іншомовних слів має величезне як практичне, так і теоретичне значення, що і зумовлює актуальність нашої статті.

Метою статті є розкрити погляди Івана Огієнка та сучасних українських мовознавців на адаптацію лексичних запозичень, визначити особливості процесу адаптації іншомовних слів у науковій спадщині Івана Огієнка та встановити диференційні лінгвальні ознаки кожного з етапів адаптації іншомовних запозичень на різних рівнях мовної системи.

Іван Огієнко визнавав, що специфіка появи іншомовних слів завдяки соціальним і культурним змінам є неодмінною. За мовознавцем, невід'ємною частиною вивчення процесу лексичних запозичень є встановлення причин їх виникнення, зокрема з'явилися нові поняття й предмети, які вимагали відповідних слів для їх позначення, для точнішого визначення наукових понять. Відомий лінгвіст убачав, що «...зародження так званих варваризмів у російській мові стає цілком зрозумілим фактом зумовленим історичним ходом нашої культури» [10, с.353].

О. Біржакова відзначає, що семантичне освоєння запозичень – це «...питання про включення їх у лексико-семантичну систему мови-реципієнта, встановлення різноманітних зв'язків із питомими елементами словника, включення в різноманітні ряди і ланцюги залежностей, про віднесення (належність) нового слова до синонімічного ряду слів із подібним значенням і розмежування його – смислове чи стилістичне – з іншими елементами цього ряду; поява в ньому антонімічних опозицій на ґрунті нової мови; посідання ним певного місця в семантичних структурах і мікроструктурах нової зміни і зміни в них, викликані його входженням...» [3, с.13].

Зазначимо, що Іван Огієнко є автором «Словаря неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи» [8]. Не менш важливою у теорії процесу запозичень лексичних одиниць є монографія «Иноземные элементы в русском языке. История проникновения заимствованных слов в русский язык» (1915 р.). У зазначеній розвідці не тільки історична перспектива дослідження набуває особливого значення, але й досить широкий хронологічний аспект дослідження запозичених слів, який включає розвиток мови в XIX ст. Іван Огієнко писав: «...у світі немає такої мови, де не було б запозичень, немає такої мови, яка б складалася виключно тільки з туземних слів» [9, с.18].

У роботі велика увага приділяється впливу мови-джерела та мови-посередника на російську мовну систему, зокрема на словниковий склад, семантику та синтаксис, процес запозичення вивчається на основі декількох положень, а саме: класифікація визначення причин, джерела та ступінь освоєності запозичення іншомовних слів.

У кожній мові, за Іваном Огієнком, особливо в літературній, багато чужомовних слів. Лінгвіст виокремив запозичені лексеми на дві групи: («...а) слова давнозапозичені, сильно в мові засвоєні й загальнознані, – це активні чужомовні слова; б) слова нові, в мові малознані й легко заступлювані своїми словами, – це слова ялові» [11, с.81].

Іван Огієнко розглядав процес лексичного запозичення як один із головних чинників у розвитку мови і як результат міжмовної інтерференції. Зважаючи на це, лінгвіст уважав соціологічні причини проникнення нових слів у склад російської мови найважливішими. Цьому сприяють, на думку вченого, такі чинники: 1) торговельні, культурні (подорожі, міграції); 2) наслідування моди (місцевий колорит); 3) різноманітні відкриття й винаходи потребують у найменуванні нового слова; 4) військово-політичні відносини між народами, які потребують у найменуванні нового слова чи поняття.

Учений не виокремлює чітко причини запозичення, але вже трапляються у його роботі методичні засади ознак адаптації лексичного запозичення, зокрема морфологічні, фонетичні, семасіологічні, етимологічні. Фонетичні й етимологічні причини є, за Іваном Огієнком, основоположними.

Відомий мовознавець класифікує лексичні запозичення за ступенем засвоєння, виокремлюючи три види:

1. Слова, запозичені давно й цілком засвоєні у мові-реципієнті; їх іншомовне походження не відчувається, лексеми швидко адаптуються і мають свої похідні. Таку групу слів Іван Огієнко визначає як *Lehnwörter* – слова запозичені, закріплені в мові, за зразком класифікації німецьких лінгвістів, що була прийнята в дослідженнях багатьох мовознавців зазначеного періоду [3, с.13].
2. Слова суто іншомовні, але які вживаються в мові-реципієнті часто, внаслідок чого вони проникли до складу розмовної мови.
3. Слова суто іншомовні, що вживаються дуже рідко, так звані варваризми: слова, які можуть бути легко замінені російськими відповідниками і вжива-

ються серед представників інтелігенції. Задекларована група відповідно має назву *Fremdwörter* – іншомовні слова [9, с.1-20].

Важливим чинником Іван Огієнко вважав сутність запозиченого матеріалу та він наводить декілька міркувань щодо різноманітності матеріалу для запозичення запозичується іншомовний елемент корінь і на його основі утворюється нове слово; запозичується семантика слова й за його зразком створюється нове слово; морфологічний принцип – слова складаються за допомогою іншомовних елементів: суфіксів, закінчень, префіксів; запозичуються не тільки окремі слова, але може запозичуватися й одне із значень, головне чи другорядне; часто запозичуються сталі фрази на мову-реципієнт має вплив синтаксичні форми, зокрема німецька мова мала вплив на латинську і французьку, французька мова вплинула на російську.

Іван Огієнко особливо наголошував на дослідженні способів визначення джерела запозичених слів, зокрема це є необхідним критерієм для аналізу й характеристики процесу засвоєння лексичного запозичення у різні періоди розвитку російської мови. За Іваном Огієнком, філологу варто зупинитися на принципі встановлення джерела запозичень, оскільки значна їх кількість має інтернаціональний характер.

Визначення джерела запозиченого слова становить певні труднощі. Учений виокремив певні методичні критерії під час ідентифікації джерела іншомовного слова. Розглянемо деякі з них: слово вважається запозиченим, якщо корені слів двох неспоріднених мов збігаються; не можна поклатися тільки на фонетичне співзвуччя у словах – іноді воно може випадковим; необхідно, щоб значення слів цілком збігалося, тільки у такому випадку слово вважається запозиченим; труднощі розпізнавання джерела запозичених слів ускладнюються тим фактом, що іншомовні слова, зокрема варваризми, не залишаються у мові-реципієнті в чужій формі, а пристосовуються до всіх фонетичних змін; звукові особливості відіграють першочергову роль у процесі визначення джерела запозичення; рідне слово може збігатися з коренем та значенням іншомовного слова; проте, беручи до уваги принцип, якщо у складі інших споріднених (слов'янських мов) є таке слово, вимагає філолога сумніватися, що дійсно йдеться про запозичене слово; якщо структурна форма слів збігається, виникає питання, яке слово є запозиченим, особливо, коли мова йде про походження слова. Рішення зазначеного принципу підтверджується історичними, історико-культурними фактами; запозичення не завжди буває прямим, дуже часто опосередкованим, при посередництві третьої мови, яка впливає на форму слова; визначаючи запозичене слово, треба відрізнити дійсні запозичення від слів, які вважаються індоєвропейськими чи від слів споконвічно споріднених якої-небудь слов'янської мови; слова, які мають фонетично структурні ознаки – слова, що є результатом звуконаслідування, лексика, яка прямо пов'язана з істотами або предметами – джерелами звука.

Деякі принципи пізніше знайшли свої підтвердження у роботі російського лінгвіста Л. Крисіна [4, с.53-54]. Питання про місце і роль лексичних запозичень, про межі її уживання, зокрема в українській літературній мові неодноразово обговорювали впродовж задекларованого періоду, обумовлюючись історичною проблемою цього часу: створення такої літературної мови, яка б, не втрачала національної єдності та змогла стати інструментом науки, освіти. Проблема створення літературної мови вимагала створення корпусу наукової термінології, яка в силу своєї специфіки – обслуговувати спілкування в науковій сфері, що має інтернаціональний характер, – вимагала розв'язання питання про міру використання у ній лексики іншомовного походження [7, с.70-71].

Мовознавець розглядає *п'ять етапів освоєння іншомовного слова*:

1. Уживання іншомовного слова у тексті в орфографічній і граматичній формі мови-джерела (а в усному мовленні – у фонетичній), без транслітерації, як своєрідне вкраплення.
2. Пристосування його до системи мови-рецептора: транслітерація або транскрипція, віднесення до конкретної частини мови; вживання іншомовного слова у тексті в лапках, з коментарем.
3. Період, коли носії мови не відчувають незвичності іншомовного слова, воно втрачає супровідні сигнали та коментарі й починає вживатися поряд з іншими лексичними одиницями рідної мови; але в цьому вживанні можуть зберігатися жанрово-стилістичні, ситуативні й соціальні особливості.
4. Етап утрати жанрово-стилістичних, ситуативних і соціальних особливостей; етап стабілізації значення, що передбачає семантичну диференціацію власних і запозичених слів, які близькі змістом і вживанням. Це явище відбувається не завжди. Багато іншомовних елементів є спеціальними термінами і відповідно зберігають достатньо вузьку сферу вживання, крім того, іншомовні слова можуть залишатися ознаками слововживання відповідного соціального середовища. І все ж такі перепона ситуативно-стилістичних та соціальних перешкод є однією із характерних тенденцій у процесі засвоєння слів іншомовного походження.
5. Реєстрація іншомовного слова у тлумачному словнику. Факт фіксації у словнику вказує на те, що слово вже належить до лексико-семантичної системи певної мови [5, с.75-78].

О. Лисенко, в свою чергу, виокремлює в процесі запозичення три етапи: *входження* – включає зміни, які відбуваються в іншомовних словах під час їх входження у мову-одержувач; *освоєння* – охоплює перетворення, які мають місце при подальшому функціонуванні запозичень у новій мовній системі; *укорінення* – відбувається укорінення іншомовної одиниці в систему мови-одержувача – запозичення вже повністю відповідає нормам нової мовної системи [6, с.6].

О. Біржакова в процесі адаптації запозиченої лексики виокремлює кілька етапів. Це *фонетично-графічне освоєння*; *фонетичне*; *граматичне*; виявлення *словотвірної активності іншомовних елементів та семантичне освоєння* [3, с.105].

О. Муромцева аналізує такі етапи засвоєння іншомовної лексики: фонетична адаптація; морфологічна; семантична [7, с.37].

Отже, для входження іншомовного слова в систему мови-реципієнта необхідні такі умови: передача іншомовного слова фонетичними і графічними засобами мови-джерела; співвіднесення слова з граматичними класами і категоріями мови-реципієнта; фонетичне освоєння іншомовного слова; граматичне його освоєння; словотвірна активність; семантичне освоєння іншомовного слова; регулярне використання у мові (для слова, не прикріпленого до якої-небудь спеціальної стилістичної сфери, – у різних жанрах літературної мови; для терміна – усталене вживання у тій термінологічній галузі, яка його запозичила).

В. Арістова, характеризуючи процес входження іншомовної лексики до лексичного складу мови-реципієнта, виокремлює три основні етапи: *Проникнення*. Спочатку слова співвідносяться тільки з чужою дійсністю, багато слів зберігають чужомовне написання. При фонемно-графічному оформленні виникають певні коливання в написанні, вимові й акцентуації. Відбувається освоєння іншомовного слова в писемному та усному мовленні. *Період запозичення*. Характерними є семантичний вплив мови-джерела, стабілізація значення, активне вживання в усному і писемному мовленні. *Прискорення*. Характерним є повне підпорядкування слова нормам мови, що запозичує, використання широких можливостей внутріш-

ньомовної еволюції (словотвір, абревіація, розвиток внутрішньої і зовнішньої валентності, семантичні й стилістичні зрушення) [1, с.8].

Л. Архипенко, досліджуючи адаптацію на лексико-семантичному рівні мовної системи, виокремлює такі етапи:

- *початковий етап* – втрата екзотизмом чи варваризмом стилістичного відтінку. На думку лінгвіста, всі слова, які потрапляють до мови-рецептора, тією чи іншою мірою проходять стадію варваризму чи екзотизму, оскільки запозичуються поняття, реалія, нові для мови-рецептора й характерні тільки для країни джерела. Необхідні певний час, причини і чинники, які роблять слово «своїм»; невизначеність меж значення, легкість семантичних зміщень; пояснення значення слова у формі розгорнутого речення подається в дужках; використання у мові-рецепторі двох однакових за значенням слів: одне – запозичене, друге – власне, перевага власного слова або звороту над запозиченим словом;
- *поглиблений* – перетворення нейтральних екзотизмів на запозичені слова; відсутність у дужках, лапках пояснення значення запозиченого слова; визначеність значення, семантична точність; перерозподіл значень іншомовного запозичення; відсутність однослівного власного синоніма (не завжди); можливість семантичної дублетності при кількісній перевазі запозиченого слова над власним; зміна стилістичного відтінку слова;
- *етап повного освоєння* – зникнення зі вживання рідного слова, відсутність дублетності запозиченого і власного слова; набуття запозиченим словом нового значення – прямого чи переносного, якого немає у мові-джерелі, кожному з яких відповідає певний ступінь адаптації: низький, середній та найвищий [2, с.6-7].

О. Степанюк моделює дві групи запозичених слів за характером адаптації в українській мові: *однозначні запозичення*, що не мають змін у граматичній структурі; *багатозначні слова*, семантична структура яких зазнає певних змін [12, с.12]. При запозиченні слова з іншої мови, на думку мовознавця, на ґрунті мови-реципієнта може відбуватися розширення його значення, коли в новому вживанні слово охоплює більше коло понять (уявлень), тобто може бути вжите як засіб називання ширше, ніж раніше. При семантичній адаптації іншомовні слова також підпорядковуються законам мови-реципієнта, внаслідок чого стають здатними розвивати свої значення [12, с.11].

Отже, розглядаючи наукову спадщину Івана Огієнка, робимо висновок, що для лексикологічних праць кінця XIX ст. – початку XX ст., у яких трактувалися проблеми міжмовних контактів, характерним є розгляд лінгвістичних явищ у тісному зв'язку з явищами культури. При цьому менша увага приділялась динаміці процесу запозичень та аналізу семантичних зрушень, зокрема, не було чіткого поділу на причини екстралінгвальні та лінгвільні, не було чіткої деталізації кожного з типів причин, функціонуванню та процесу адаптації іншомовних слів у мові-реципієнті. Ці проблеми стали предметом досліджень сучасних українських мовознавців. Перспективи подальших вивчень полягають у детальнішому вивченні положень лінгвістів щодо досліджуваної проблеми.

Список використаних джерел:

1. Аристова В.М. Англо-русские языковые контакты / В.М. Аристова. – Л., 1978. – 150 с.
2. Архипенко Л.М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця XX – початку XXI ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.М. Архипенко. – Х., 2005. – 20 с.

3. Биржакова Е.Э. Очерки по исторической лексикологии XVIII в.: Языковые контакты и заимствования / Е.Э. Биржакова, Л.А. Войнова, Л.Л. Кутина. — Л. : Наука, 1972. — 431 с.
4. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л.П. Крысин. — М. : Наука, 1968. — 207 с.
5. Крысин Л.П. Этапы освоения иноязычного слова / Л.П. Крысин // Русский язык в школе. — 1991. — №2. — С. 75-78.
6. Лисенко О.А. Освоєння німецькомовних запозичень в українській нвуково-технічній термінології : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.А. Лисенко. — Х., 1999. — 21 с.
7. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — на початку XX ст. / О.Г. Муромцева. — Х. : Вища школа, 1985. — 152 с.
8. Огиенко И.И. Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи / И.И. Огиенко. — К., 1914. — 287 с.
9. Огиенко И.И. Иноземные элементы в русском языке. История проникновения заимствованных слов в русский язык / И.И. Огиенко. — К., 1915. — 136 с.
10. Огиенко И.И. К вопросу об иностранных словах, вошедших в русский язык при Петре Великом / И.И. Огиенко. — С. 352-369.
11. Огієнко І. (митрополит Іларіон) Рідна мова / І. Огієнко ; упор., авт. пер. та комент. М.С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2010. — 436 с.
12. Степанюк О.В. Стилiстичнi функцiї запозичень у поетичнiй творчостi Л. Костенко : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Степанюк. — К., 1997. — 20 с.

The article deals with the linguistic heritage of the Ukrainian scientist Ivan Ohienko, in particular the study of the process of borrowings adaptation. The author reveals the known linguist and modern Ukrainian linguists' ideas on the borrowings adaptation, defines the peculiarities of the process of borrowings adaptation in the scientific works of Ivan Ohienko and Ukrainian linguists and gives the differential lingual signs of each stage of foreign borrowings adaptation at different levels of the language system. The importance of Ivan Ohienko's views is in the value of his methodological studies which are used for further generalization by modern linguists.

Key words: adaptation process, lexical borrowing, vocabulary, source language, extra-linguistic and linguistic reasons.

Отримано: 07.10.2015 р.